

Розділ VII

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВознавства

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-556-581

УДК: 341:141

В. Н. ДЕНИСОВ,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

ORCID: 0000-0003-0790-4224

МІСЦЕ І РОЛЬ ДОКТРИНИ ПРИРОДНОГО ПРАВА В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У статті показано вплив доктрини природного права на еволюційний розвиток міжнародного права. Висвітлюється правова ідеологія цієї доктрини, що характеризує особливості її застосування в історичному розвитку міжнародних відносин західної цивілізації, ціннісні ознаки якої досі багато в чому виражають сутність і буття міжнародного права. Дається оцінка кризи міжнародного правопорядку, побудованого на приписах Статуту ООН, і відповідно міжнародного права як його серцевини, до якої належить також ідеологія природного права.

Ключові слова: римське право, *jus gentium*, природне право, міжнародний правопорядок, міжнародне право, філософія міжнародного права, криза міжнародних відносин та міжнародного права.

Denysov Volodymyr. The Significance and Role of Natural Law Doctrine in the Development of International Law

The article explores the impact of the doctrine of natural law on the evolutionary development of international law. It elucidates the legal ideology of this doctrine, which characterizes its application in the historical development of Western civilization's international relations, many aspects of which still express the essence

* **Denysov Volodymyr**, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Corresponding Member of the NALS of Ukraine

and existence of international law. The crisis in the international legal order based on the provisions of the UN Charter and, consequently, international law as its core, including the ideology of natural law, is being evaluated.

Key words: *Roman law, jus gentium, nature law, international legal order, international law, international law philosophy, crisis of international relations and international law.*

Актуальність. Міжнародне право базується на ідеологічній основі, діалектика якої визначала специфіку його природи у всі історичні епохи, включаючи і нинішню. До неї належить ідеологія природного права, яка значно вплинула на розвиток таких джерел міжнародного права, як право міжнародних договорів, міжнародне звичаєве право та загальні принципи права. Цим і визначається актуальність даної тематики.

Постановка проблеми. Дослідження доктрини природного права має важливе теоретичне та практичне значення для з'ясування методології визначення змісту та розвитку найважливіших джерел міжнародного права.

Огляд літератури. Тематика, що стосується доктрини природного права завжди була в центрі уваги практично всіх найвідоміших представників західної науки міжнародного права. Вітчизняна наука міжнародного права також приділяла увагу дослідженню цієї доктрини, особливо з набуттям Україною незалежності. Однак багатоаспектність та суперечливість її в теорії та практиці міжнародного права продовжує привертати велику увагу до неї дослідників. Це стосується також її долі в процесі глобального розпаду сучасного міжнародного правопорядку, який несе величезну загрозу існуванню людства.

Мета і завдання дослідження полягають в характеристиці сутнісних ознак природного права як правової ідеології західної цивілізації, яка значно вплинула на розвиток міжнародного права і долю якого визначатиме характер нинішньої кризи міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Доктрина природного права посідає важливе місце в цивілізаційному коді правової думки Європи, яка століттями живилася ідеями й традиціями філософії Стародавньої Греції та римського права, кодифікація якого пов'язується з ім'ям візантійського імператора Юстиніана під час його правління з 527 по 565 р. У Західній Європі, можливо вже в XII ст., ця кодифікація відома під назвою *Corpus juris civilis*, тобто Звід законів цивільного права, або Дигести Юстиніана, або те саме старогрецькою – Пандекти. Це були зібрання висловлювань римських юристів щодо приватного права (*jus privatum*) і публічного права (*jus publicum*) як окремих частин римського права. У цій системі права природному праву відводилася роль правової доктрини, за допомогою якої прагнули досягти справедливості там, де застосування традиційних, формалізованих підходів у правотворчому процесі не могло привести до зазначеної мети. У правову реальність Стародавнього Риму ідеї цієї доктрини були інкорпоровані прак-

тикою римських магістратів, призвівши до виникнення *jus gentium* (право народів) як ще одного джерела римського права.

У Західній Європі знайомство з ідеями природного права припадає на раннє Середньовіччя, коли отці Католицької церкви почали активно вивчати старогрецьку філософію, відкривши її для європейської думки. В отців Церкви так само, як і у римлян, ідеї природного права мали прагматичні цілі, ставши на їх вершині зброєю в боротьбі за верховенство влади, що точилася в цей період між Католицькою церквою та німецькими імператорами.

Широкомасштабне сприйняття Західною Європою римського права у сукупності з теоріями природного права, відоме як його рецепція, відбулося в Новий час, коли в Італії, починаючи з XV ст., а потім в інших західноєвропейських країнах виник і розвивався капіталізм, супроводжуючись прагненням нового класу власників звільнити ці відносини від феодальних обмежень. З'ясувалося, що римське право, як найбільш удосконалена форма юридичного вираження сутності приватної власності, може бути з успіхом використана для регулювання усіх відносин так само, як ідеологія природного права для звільнення всього суспільства від пут феодалізму, в тому числі у взаємовідносинах між державами.

Так, щодо останніх, то ідеологія природного права широко застосовувалася в процесі стабілізації на новій основі міжнародних відносин, порушених під час Тридцятилітньої війни, яка, спустошивши Європу, завершилася Вестфальським миром 1648 р. і остаточним створенням у ній парадигми міжнародного правопорядку, заснованого на суверенітеті держав. Її філософську основу складала система міжнародного права Гуго Гроція, в якій ідеологія природного права виступала необхідним балансом забезпечення інтересів усіх суверенних держав, висловлюючись мовою того часу в біблійних постулатах добра і зла¹. Крім того, завдяки теоріям Джона Локка та Томаса Пейна, ідеологія природного права стала основою індивідуалістичної філософії американської конституції та інших буржуазних конституцій, визначаючи соціальну природу суспільного устрою багатьох держав.

Однак із подальшим розвитком міжнародного права як позитивного права ідеологія природного права втрачає своє значення критерію європейського балансу інтересів у відносинах між державами, змінившись у другій половині XX ст. на обстоювання інтересів західного світу, виходячи з нових умов функціонування міжнародного співтовариства, зумовлених виникненням нового балансу сил у світі, встановленого після Другої світової війни між США та СРСР разом із їхніми союзниками, і цей баланс підтримувався в основному обома сторонами навіть під час «холодної війни», що тривала фактично між ними аж до розпаду 1991 р. СРСР. Поряд із цим на зазначене співвідношення світових сил вплинула й деколонізація країн Азії та Африки, яка також стала одним із найважливіших наслідків Другої світової війни, що, зі свого боку, вплинуло на цей баланс сил, змінивши його в тих або інших сферах не на користь Заходу. Враховуючи ці зміни в характері міжнародних

відносин, західна доктрина знов активно звертається до перевіреної багатовіковою практикою природного права, зосередивши на цей раз свою увагу на універсалізації в міжнародному праві власної концепції прав людини, відкривши тим самим для себе майже необмежені можливості для маніпуляцій всією проблематикою з міжнародного права.

Отже, те, що в філософії та на практиці відоме як природне право, становить історичні факти, в яких знаходять вираження ідеологічні цілі західної цивілізації як відповідного способу життя людини. У той же час природне право не має власної методології визначення його як права, оскільки воно не є таким, базуючись на неправових чинниках абстрактного характеру. Як зазначає у зв'язку з цим Д. Г. Старке, «загальний недолік теорій, заснованих на «праві природи», полягає в тому, що кожний теоретик використовує його як метафору для деякої більш конкретної концепції, такої, як розум, справедливість, суспільна корисність, загальні інтереси міжнародного співтовариства, настійлива необхідність або виключність політичних приписів. Це створює величезний простір для плутанини, особливо щодо тих тлумачень «права природи», які далекі одна від одної»². Наявна різноманітність поглядів на характер природного права зумовлює важливість дискусії, виходячи з розуміння цієї складної за змістом і формою правової ідеології, що виражається в поняттях філософії права, теорії права та міжнародного права.

Подібного підходу дотримується в основному й Антоні Карті, який із позиції критичної школи міжнародного права вказує на суперечливість доктрини природного права, що є характерним також для доктрини взагалі. «Суттєвим елементом доктрини, – зазначає він, – є те, що вона передбачає притаманність їй авторитету. Теорія, погляд тощо мають бути спроможними здійснювати вплив. Відштовхуючись від римського права та канонічного права, характерних для французьких та німецьких правових традицій, доктрина здобула авторитет не як джерело права, а як вільно та стихійно встановлений погляд, який має набути загальновизнаного значення. Із XVII ст. реальність авторитету доктрини стала оспорюватися. З усією очевидністю це демонструє приклад найбільш відомих теорій природного права, які все частіше почали розглядатися як ідеологічний інструмент панівної буржуазії»³.

*Природно-правовий характер *jus gentium* у римській юриспруденції*

Виникнення доктрини природного права передусім пов'язане з ідеями філософів Стародавньої Греції, які помітили, що існує ритм подій, названих ними природою. Згідно з їх уявленнями природа виступає як єдиний та універсальний принцип розуміння всього сущого, з якого виключається все позаприродне. Відповідно все те, що стосується живого творіння, підпорядковується закону розвитку і занепаду. Із цього було зроблено висновок, що регулярність та однакова послідовність цих життєвих процесів не може бути наслідком будь-якої індивідуальної волі або випадковості, а є результатом дії певної сили або принципу, який наповнює весь світ. «Природа у своєму най-

простішому і найбільш стародавньому розумінні, – говорить Г. Мен, – є фізичним всесвітом, який розглядався в цьому значенні як прояв принципу. У своєму сенсі «закон природи» являє собою правило, що характеризує явище, наприклад закон гравітації для вченого-фізика, згідно з яким це явище завжди відбувається, якщо для цього є певні умови»⁴. Ідею природного права розвинули грецькі філософи-стоїки, які вважали, що в ній виражена істинна сутність людини, як розумної, соціальної, природної істоти, поведінка якої засновується на нормах, що мають універсальне значення, тобто застосовуються до всіх людей⁵.

Найбільш ранні витoki ідей природного права з'являються ще в матріархальному укладі, що був формою існування родового суспільства, яке характеризувалося керівним становищем жінки, визначенням спорідненості та спадкування майна по материнській лінії. Розквіт цієї історичної форми суспільства збігається з неолітом, представляючи ранній період первісного суспільства, що існувало близько 8–3 тис. р. до н. е. Цей зв'язок чітко простежує Е. Фромм у праці «Забута мова», в якій він визнає величезне наукове значення теорії Я. Бахофена, розробленої в роботі «Материнське право» (1861 р.). Фактологічним матеріалом для цієї праці, що стала всесвітньо відомою, послуговували давньогрецькі та давньоримські джерела. Його висновок: вірі в богів Олімпу передує релігія, верховними божествами якої були богині, персоніфіковані в матері. Е. Фромм зазначає, що, виходячи з цієї позиції, Я. Бахофен показав, що «відмінність між патріархальним і матріархальним укладами набагато глибша, аніж просто соціальна вищість відповідного чоловіка чи жінки, що відмінність тут – у соціальних та етичних принципах. У матріархальній культурі основне – кровні узи, зв'язок із землею, для неї характерне пасивне сприйняття всіх природних явищ. Для патріархального суспільства, навпаки, характерне дотримання законів, установлених людиною, переважання раціонального мислення, прагнення людини, докладаючи зусилля, змінювати природу. Із цього погляду, патріархальна культура, напевно, вища від матріархальної. Однак в інших аспектах матріархальний уклад був вищим, ніж патріархальний, що переміг. Із точки зору матріархального укладу, всі люди рівні, бо всі вони – діти матерів, і кожний із них – дитя матері Землі. Мати однаково і без будь-яких умов любить своїх дітей, не за будь-які особливі заслуги чи досягнення; мета життя в матріархальній культурі – щастя людей, і не має нічого більш важливого і гідного, ніж існування людини, її життя. Натомість у патріархальному укладі головною чеснотою вважається підкорення владі. Замість принципу рівності тут – принцип улюбленого сина та ієрархії... Любов, народжена материнством, не тільки більш сердечна, а й ширша і загальніша. Культура матріархального світу пронизана лагідністю та людяністю. Ці риси простежуються навіть у виразах облич єгипетських статуй»⁶.

В той же час, як зазначає Е. Фромм, ставлення Бахофена до матріархального укладу, як носія принципів любові та справедливості, було неоднознач-

ним. Будучи протестантом, Бахофен, попри симпатію до матриархату, через його віру в прогрес як такий, вважав, що патріархат вищий від матриархату, не раз демонструючи у своєму дослідженні, що він на боці богів Олімпу. Так само Гегель, говорить Е. Фромм, ще задовго до Бахофена в цьому ж дусі тлумачив конфлікт, описаний в Антігоні. Він безкомпромісно виступає на боці держави та її законів, визначаючи принципи Креонта як принципи «вільного життя народу і держави», хоча останній втілює ідею деспотичного правління⁷. Саме цій ідеї протистояв Софокл у своїй трилогії, створеній під час Пелопоннеської війни, що несла загрозу політичній незалежності Афін, сприяючи відродженню стародавніх релігійних і філософських традицій. Ідейними суперниками Софокла були софісти, які, обстоюючи принцип «необмеженого егоїзму» людини, виправдовували деспотію на чолі з інтелектуальною елітою, і саме в образі Креонта він зобразив представників цієї філософської школи⁸.

Отже, велич і гідність людини, що є головною засадою матриархального укладу, становить основоположний принцип ідеї природного права, яка протиставляється верховенству закону як ієрархічного принципу позитивного права.

Ідея всезагальності природного порядку речей, у т. ч. правових відносин, що відповідали цьому критерію, була сприйнята римським правом в тій його частині, яка називалася *jus gentium*, що виникла й набула розвитку в практиці римського судді. Він називався *praetor peregrinus* з юрисдикцією, що стосувалася переважно торгових справ між римськими громадянами та іноземцями (перегрінами), які належали до підкорених Римською імперією народів, або справ між такими іноземцями. Римські громадяни підпорядковувалися власному *jus civile* або *jus quiritium*, що вирізнялося високим рівнем формалізації та частково священним характером. *Jus gentium*, на відміну від *jus civile*, складалося з правових норм, які вважалися такими, що мають універсальне значення, будучи визнаними всіма народами та людьми, незважаючи на їх етнічну та цивілізаційну належність⁹. Так, у своїх Інституціях римський юрист Гай поділяв усе право на *jus civile*, що створюється кожним народом для власних потреб, та *jus gentium*, що засновується на природному розумі (*naturalis ratio*) для всіх народів¹⁰. Таким чином, природне право в Стародавньому Римі «стало головним інструментом перетворення старого цивільного права римлян на широку й космополітичну систему»¹¹. Воно, однак, не було і не могло бути ідеалом у Римській імперії, де панувала нерівність, хоча, безумовно, це сприяло пом'якшенню звичаїв і традицій, особливо щодо жінок і рабів¹².

Доктрина природного права як вираження середньовічної концепції божественного порядку в Європі

У середньовічній Європі, яка ознайомилася з філософією Стародавньої Греції та римським правом, аж до Реформації природне право використовув-

валося як зброя обох сторін у боротьбі між Католицькою церквою та німецькими імператорами, що точилася в межах Священної римської імперії німецької нації, заснованої на феодальній організації суспільства. Обидві сторони, не спроможні взяти гору в цій боротьбі, шукали компроміс в ідеї природного права як рівноваги позитивному праву. Для раннього Середньовіччя ця проблема набула важливого значення, ставши головною для отців церкви, серед яких широке визнання здобули ідеї домініканського монаха Томи Аквінського (1225–1974 pp.). У своєму трактаті «Summa Theologiae» (Досвід теології) та коментарях до «Політики» Аристотеля він запропонував політико-правову модель взаємовідносин Церкви та імператора, виходячи з нового підходу до співвідношення між природним правом і позитивним правом порівняно з римським правом. Згідно з Томом Аквінським, відтоді як світ керується провидінням, увесь Всесвіт управляється божественним розумом. У цьому природному порядку божественне право (*divine law*) є верховним. Однак не все воно підвладне людям. Та його частина, яка зрозуміла для людини, проявляється через незмінне право (*eternal law*) як вираження священної мудрості, визначаючи характер усіх дій та рухів. Позитивне право є тією частиною божественного права, що виражається в природному розумінні. Людина як розумна істота застосовує цю частину божественного права до своїх справ, отримуючи можливість проводити відмінність між добром і злом. Вона походить з принципів незмінного права як встановлених у природному праві, з якого бере початок усе людське право (*human law*)¹³. За оцінкою В. Фрідмана, Тома Аквінський «встановлює четверту категорію, що, схоже, перебуває в такому самому зв'язку з людським правом, як незмінне право відносно природного права. Цєю категорією є *lex divina*, позитивне право, прийняте самим Богом для всього людства, що міститься у Святому писанні. Все право, прийняте людською владою, є позитивним правом і має діяти в цих межах. В ієрархії юридичних цінностей, *lex divina*, можливо, є найменшою з необхідних категорій. Але вона слугувала зміцненню позиції Церкви як авторитетного тлумача божественного права, встановленого в Святому писанні»¹⁴. Держава в цій доктрині розглядається як природний інститут, породжений найжиттєвішими соціальними потребами людей. Однак оскільки для людей доступна лише та частина божественного права, яку вони можуть збагнути, знаходячи підтвердження в позитивному праві, яким є *lex divina*, то всі люди мають підпорядковуватися Церкві, яка в особі Папи знає Святе Письмо, та світській владі, представленій імператором Священної римської імперії¹⁵.

Ця ідеалістична конструкція природного права, що виникла в середньовічній Європі під впливом релігії і Церкви як відповідь на земні випробування людей, мала вселяти в них надію, що «Бог не покинув людство. Він розкрив йому свої закони і зберіг ці закони в людських серцях у вигляді совісті й розуму. Земні держави створюють свої власні закони, які частково відповідають цілям морального виховання людей, частково ж віддзеркалюють кори-

сливи і гріховні цілі правителів; але у разі конфлікту між ними люди мають підпорядковуватися вічному природному праву, головним тлумачем якого є Церква»¹⁶. Протягом XII – поч. XVI ст. цей правовий дискурс у широкому значенні визначав характер взаємовідносин феодалних спільностей у межах Священної римської імперії.

Раціоналізм Нового часу в контексті еволюції доктрини природного права в процесі створення класичних засад міжнародного права

В епоху Реформації, що характеризувалася протягом усього XVI ст. боротьбою протестантизму з Католицькою церквою, зазнала поразки «ідея універсального папського верховенства, але не менш тяжкого удару було завдано імператорській владі»¹⁷. Результатом цього було зникнення самої ідеї єдності середньовічної Європи, послідовним прихильником якої був Данте (1265–1321 рр.), обстоюючи політичну концепцію Світової держави (*civitas maxiuma*) як універсальної монархії, що управляється під скіпетром Священної римської імперії. Феодалний порядок, у якому правитель держави виступав як її приватний власник, був заміщений порядком, заснованим на принципі територіального суверенітету, де правитель держави представляв публічну владу.

В період XVII–XVIII ст. спостерігалось значне зміцнення державного суверенітету, що сприяло розвитку його теорії, згідно з якою правитель ставав носієм юридичних властивостей, притаманних державі. Відповідний напрям отримала й практика держав, у якій «суверенна держава є суддею своєї власної справи і не підпорядковується будь-кому юридично вищому»¹⁸. Розпочався новий історичний період розвитку міжнародних відносин, заснований на публічно-правових засадах, що формувалися в межах правової системи міжнародних відносин, яка отримала назву «право націй», або «міжнародне право».

Найбільш послідовним виразником права націй у цей період був Гуго Гроцій (1583–1645 рр.), який, усвідомлюючи нову реальність, що склалася в правовому регулюванні міжнародних відносин суверенних держав, представив цілісну картину її структури та змісту, де природне право набуло нового значення. Чимало положень у його трактаті «*De jure belli ac pacis libri tres*» (Право війни і миру в трьох книгах, 1625 р.), хоча й прийняті вірою в Бога, однак проводять відмінність між вищим правом природи (*jus naturale*) та позитивним правом, представленим добровільним правом (*jus voluntarium*). Сутність права природи та його зв'язок з позитивним правом уже далекі від Бога, засновуючись передусім на розумі та природі людини як соціальної та раціональної істоти¹⁸.

У Гроція природне право є «диктатом права розуму, який вказує, що цей акт, унаслідок його протилежності або відповідності раціональній природі людини, є або морально неправильним, або морально необхідним і відповідно забороненим чи рекомендованим Богом як творцем природи»¹⁹. З цього

значення природного права, даного Гроцієм, В. Деган робить висновок, що «джерело цього права не було волею Бога як такого. Бог не створює норм права природи безпосередньо, а лише опосередковано. Відповідно для Гроція право природи було незмінним і навіть Бог не міг би нічого змінити в ньому...»²⁰.

Цей підхід до права природи демонстрував нову реальність, що характеризувала міжнародні відносини з огляду на існування суверенних держав. Саме цей фактор і привів до виникнення права націй як правової системи суверенних держав. Природне право в ній мало діяти подібно до позитивного права, а саме з санкції держави, що на практиці означало розчинення його в останньому.

Піднесення позитивізму в теорії та практиці міжнародного права і втрата авторитету доктрини природного права

Епоха впливу природного права на виникнення і розвиток міжнародного права як такого завершилася в середині XVIII ст. із поширенням у міжнародних відносинах договірної практики держав, зумовленої необхідністю забезпечення їх найжиттєвіших інтересів, як вони розумілися в ті часи. У доктрині міжнародного права цей період асоціюється з ім'ям швейцарця Е. Ваттеля (1714–1767 рр.), який у своїй праці «Le Droit des Gens ou Principes de la Loi Naturelle Appliqués à la Conduite et aux Affaires des Nations et des Souverains» (Право народів, або принципи природного права у застосуванні до поведінки і справ націй та державців, 1758 р.) звів природне право фактично до суто формального значення, що було майже повною перемогою над ним позитивного права. Він ще визнає, що природне право становить частину структури права націй, має незмінний характер і містить заборону змінювати його за допомогою конвенцій та власної поведінки націй, у т. ч. неможливість їх домовитися про це.

За Ваттелем, певні норми природного права, узгоджені державами, становлять необхідне право націй, що освячує та забезпечує їх права і звичаї. Застосування цих норм природного права є виключною сферою самих держав як суверенних тлумачів останнього. Отже, «Ваттель зробив логічні висновки з умоглядного характеру норм права природи, встановлених Гроцієм та його послідовниками, на користь дії суверенітету, рівноправ'я та свободи націй і держав»²¹.

Під впливом міжнародно-правової практики держав, що бурхливо розвивалася з часу Вестфальського миру 1648 р., з міжнародного права було усунуто всі залишки концепції природного права. Держава, ставши унікальним суб'єктом міжнародного права, розглядалася як незалежна у своїх відносинах з іншими державами, що керується національними інтересами, які часто суперечили інтересам інших держав. Воля держави, що будувалася на силі, перетворилася на вирішальний фактор міжнародних відносин. На цій основі міжнародне право розвивалося виключно як позитивне право або волонता-

ристське право, що зробило саму ідею природного права неприйнятною для держав, передусім «великих держав».

Ідеологічним вираженням цієї зміни соціологічної парадигми міжнародного права була доктрина позитивізму, що почала формуватися в XVII ст., обстоюючи свободу дій держави в міжнародних відносинах, у т. ч. тлумачення своїх договірних зобов'язань. Набувши в XIX ст. абсолютного характеру, вона виключила можливість визнання за природним правом будь-якого зобов'язального значення.

Після Гроція його вчення про міжнародне право зазнало критики з двох протилежних позицій: натуралісти, які визначали міжнародне право виключно з позиції природного права, та позитивісти, які вважали, що міжнародне право засновується на суверенній волі держави. Яскравим представником першого напрямку був С. Пуфендорф (1632–1694 рр.), який обстоював точку зору, що поза межами раціонального природного права ні договори, ні звичаї (позитивне право) не можуть набувати зобов'язальної сили. Він був палким прихильником учення засновника натуралістичної школи Т. Гоббса (1588–1679 рр.), основу якого становило поняття первинного «природного стану» людини як «війни всіх проти всіх». Оскільки індивідуальні держави також перебувають у первинному «природному стані» і не визнають над собою вищої законодавчої влади, їх відносини одна з одною можуть засновуватися лише на міркуваннях практичної користі або вигоди, а не на зобов'язальних нормах права.

У 20-х роках XX ст. ряд представників доктрини міжнародного права продовжували прямо чи опосередковано звертатися до концепції природного права як чинника, що впливає на його розвиток і в умовах панування позитивного права. Ч. Фенвік, американський професор, наводить думки ряду відомих юристів-міжнародників, які в 30-х роках XX ст. відзначали цей факт, досліджуючи міжнародне право з позиції його теорії та практики. Так, голландець Х. Краббе вбачав обов'язковий характер міжнародного права «в юридичній свідомості людини»²². Француз Луї ле Фюр дотримувався позиції, що «міжнародне право є лише особливою формою права природи; воно є лише продовженням розвитку права, його розширенням до найбільш великого угруповання, міжнародного співтовариства»²³.

Навіть у такого найбільш послідовного представника Віденської школи юридичного позитивізму, як Г. Кельзен не все гаразд із логічними передумовами його «чистої теорії права», що охоплює також визначення характеру міжнародного права, виходячи з абсолютної несумісності позитивного права з природним правом, або трансцендентною справедливістю, і будується на передумовах існування «основної норми» (Grundnorm). Згідно з аналізом цієї теорії голландця Г. ван Хууфа, «сам Кальзен описав «Grundnorm» як конституцію в трансцендентно-логічному значенні, як відмінність від конституції в позитивному юридичному значенні. Остання є конституцією, постульованою людськими актами волі, законність якої засновується на сприйнятій (vorausgesetzte) основній нормі»²⁴.

«У результаті, – робить висновок Г. ван Хууф, – фундаментальна норма стає вищою мірою фіктивною... Цим самим Кельзен дав підставу для оспоровання неузгодженості своєї теорії. Особливо значущою в цьому відношенні є підозра, що теорія Кельзена сама посередньо засновується на принципах природного права... Теорія Кельзена уявляється побудованою не на структурі відносин, як вони дійсно існують у суспільстві, а на ряді фікцій, що пропонуються, або на гіпотетичній фундаментальній нормі, що стосується постулату, яким право має бути, ніж представленням права в його дії»²⁵.

Інший відомий нормативіст Віденської школи А. Фердросс наполягав на універсальності та об'єктивності основоположної концепції справедливості, незважаючи на високий рівень суб'єктивізму в процесі її застосування в різні історичні періоди. Це вище «природне право», представлене загальними принципами права як спільними для цивілізованих народів, має використовуватися в значенні заповнення прогалін позитивного права та оцінки конфліктуючих звичаїв²⁶.

Й. Кунц, своєю чергою, був переконаний, що міжнародне право необхідно вивчати, виходячи з аналітичних, соціально-історичних та аксіологічних підходів. Останній передбачає дослідження системи його цінностей як «природних законів» або просто ідеологій, і це шлях до встановлення реального змісту міжнародного права²⁷. Концепцію природного права традиційно обстоює й католицька доктрина²⁸.

Відродження доктрини природного права в умовах глобалізації міжнародних відносин та надання міжнародному праву нового рівня універсальності та справедливості

Результатом Першої світової війни 1914–1918 рр. і більшою мірою Другої світової війни 1939–1945 рр. стала інституціоналізація міжнародних відносин, що супроводжувалася розвитком міжнародного права на новій основі. В особі Ліги Націй, а потім Організації Об'єднаних Націй було створено систему міжнародних механізмів контролю за виконанням державами своїх міжнародно-правових зобов'язань і розв'язання важливих для них проблем. Було створено якісно новий міжнародний порядок, основу якого становить Статут ООН, що має конститутивне значення для міжнародного співтовариства. Інституціоналізація охопила практично всі сфери міжнародного життя, у т. ч. судову функцію зі створенням спочатку Постійної палати міжнародного правосуддя, а потім Міжнародного суду ООН, та соціальну функцію, покладену на Міжнародну організацію праці. А з історично зумовленим процесом деколонізації міжнародне право набуло справді універсального значення, піднявшись на рівень всезагальності. Унаслідок цих та інших перетворень міжнародне право певною мірою позбавилося негативних рис, притаманних позитивістському волюнтаризму XIX ст. Набувши нового значення, воно визначається як «нове міжнародне право», що виникло в результаті зміни старого «міжнародного співтовариства» на «істинне міжнародне сус-

пільство», яке встановлює «взаємозалежність» держав, а не їх залежність як його основний принцип²⁹.

Інституціоналізація міжнародних відносин віддзеркалювала також процес глобалізації останніх, який, розпочавшись у XIX ст., бурхливо розвивався після Другої світової війни як вираження соціальної парадигми способу життя західного світу на чолі зі США. Ця глобалізація привела до поновлення інтересу до концепції природного права, отримавши назву відродження природного права. Формально ця течія мала антипозитивістський характер, не виходячи за межі ідеалізації міжнародного права³⁰.

Однак справжньою її метою було усунення державного суверенітету як нібито основної причини анархії міжнародних відносин, наслідками якої стали дві світові війни. Ця течія «об'єктивно базується на необхідності боротьби зі згубністю анархії державних суверенітетів»³¹. Саме державний суверенітет, на якому засновується сучасний міжнародний правопорядок, встановлений у Статуті ООН, глобалісти називали головною перешкодою на шляху до подальшої глобалізації міжнародних відносин, що мало привести до створення світового уряду як наступної, з їх точки зору, парадигми світового порядку³². Ідея створення світового уряду, в основі якої лежить критика суверенітету держав, вельми поширена також серед позитивістів, які з різних позицій ведуть атаку на нього.

Під цим кутом і слід розглядати тенденцію повернення до природного права та сувору критику позитивізму, що пов'язується з майбутнім розвитком міжнародного права. Як зазначає нормативіст Й. Кунц, цей процес супроводжується, однак, тим, що «ми спостерігаємо також розкол між багатьма формами природного права, а іноді лише у вигляді псевдонатурального права. Ми часто знаходимо той самий брак ясності стосовно істинного значення термінів «природне право» та «позитивізм»»³³. За його словами, «доти, доки йдеться про позитивізм, ми маємо відрізнити «наївний» позитивізм дев'ятого століття і «критичний» позитивізм двадцятого століття»³⁴.

Свій підхід до розуміння природного права Й. Кунц характеризує так: «Погоджуються, наприклад, що класичне природне право з його деталізованими кодексами з усіх проблем є таким самим нестійким, як наївний позитивізм. Так зване природне право становить систему вищих етичних норм. Його прихильники правильно обмежують його кількома вищими найбільш загальними принципами, де застосування цих принципів до конкретних юридичних норм різниться відповідно до залежних від обставин умов епохи та країн. Не існує заперечень позитивному праву; навпаки, останнє розглядається необхідним. Але навіть сьогодні в традиційному праві великою помилкою є часто згадуване твердження, що природне право є правом! Це є неприйнятним». «Вчений, аналітик і позитивіст, – стверджує далі Й. Кунц, – у своїх дослідженнях виходить з юридичної точки зору розуміння права, а саме системи норм, згідно з якою реальна поведінка людей може бути визначена або «правовою», або «неправовою». Прибічником природного права є

філософ, мораліст, що оцінює право в світлі вищих та не правових, але моральних норм для того, щоб з'ясувати, чи воно є, чи не є правом, у будь-якому разі, чи є право добрим, чи поганим. Коли він говорить про зобов'язальну якість права, то не має на увазі якість його юридичної обов'язковості, оскільки це є питанням права, а не його моральної зобов'язальної якості. Основоположне значення природного права полягає в тому, що воно є не правом, а мораллю. Це цілком визнається багатьма сучасними неотомістами [прибічники Томи Аквінського]»³⁵.

Кунц посилається на провідного неотомістського мислителя Жана Дабіна зі школи права Католицького університету Лувена, який говорить про численні помилки, пов'язані з твердженням, що природне є правом. Він чітко висловлюється, що «не може бути «юридичного» природного права; дихотомія природного права, позитивне право, має бути заміщена новою дихотомією: мораль – право»³⁶.

Згідно з Г. Лаутерпахтом, Дж. Браерлі як прибічник природного права також розглядав його значення крізь призму моральних засад міжнародного права, визнання індивіда суб'єктом міжнародного права, відстоювання єдності міжнародного і внутрішнього права, необхідності критики суверенітету держави³⁷. Він виходив з формули «право природи – природна справедливість, яка має забезпечити прийняття рішення по суті у разі існування прогалини у праві, йдучи назустріч розв'язанню нових проблем та ситуацій»³⁸.

У цій конструкції природного права визначальним є вираження «цілісності правового порядку як принципу відправлення міжнародного правосуддя»³⁹. Цим досягається головна мета – обґрунтувати визнання природного права джерелом міжнародного права на основі вкрай абстрактного дедуктивного підходу, виключаючи згоду держав. Отже, сучасна доктрина природного права виражає абстраговану трансформацію суб'єктивно сформульованих ідей у позитивне міжнародне право.

Деякі представники доктрини обстоюють мораль як основу зобов'язань звичаєвого міжнародного права. Ф. Тесон припускає, що звичаєва норма стає зобов'язальною внаслідок того, що вона є «правильною, справедливою або кращою нормою»⁴⁰. За його словами, «міжнародне звичаєве право не може бути виведене лише з практики держави. Було б неправильно говорити, – зазначає він, – що X є звичаєвою нормою, ігноруючи моральні підстави та особистий інтерес»⁴¹.

Дж. Фінніс також визнає, що «існують безпосередні моральні аргументи справедливості для визнання звичаїв як авторитетних (наприклад, аргументи проти несправедливого скасування розумних очікувань або неналежного розпорядження коштами і майном, пов'язаними з очікуваннями)»⁴². Дж. Браерлі припускає, що повага до законів сама по собі є моральною нормою тому, що «вихідна основа обов'язку коритися закону не може бути іншою, ніж мораль»⁴³. Згідно з Б. Лепардом, «ці типи поглядів подібні до історичних «природно-правових» теорій міжнародного права, які мали на меті знайти

джерело міжнародного права, яке не залежить від волі держав і походження якого може бути виведене з розуму»⁴⁴.

Посилання на моральність як основу для визнання авторитетного характеру звичаєвого міжнародного права містяться і в численних внутрішньоправових рішеннях. Наприклад, справа Пакетбот Гавана 1900 р., в якій Верховний суд США послався на «міркування людяності», що є моральними принципами, прийнятими Судом до уваги в процесі встановлення звичаєвої норми, яка надавала імунітет невеликим риболовним суднам від захоплення під час війни⁴⁵.

У доктрині, однак, немає єдності щодо визнання моральності або розуму як необхідної складової звичаєвого права. Зокрема, Дж. Голдсміт і Е. Познер наполягають на тому, що держави не мають морального обов'язку дотримуватися міжнародного права, у т. ч. міжнародного звичаєвого права⁴⁶. Дійсно, в цілому міжнародне право не може бути відірване від моралі як начала справедливості. Цей зв'язок розумів ще Ульпіан: «Жити чесно, не шкодити своєму ближньому, віддавати кожному належне»⁴⁷. Ще раніше Аристотель ввів елементи права у свою етику, а Сократ і Платон вважали справедливість складовою права⁴⁸.

Далеко не завжди, однак, досягнення цього ідеалу можливе на практиці, особливо в періоди кризового стану міжнародних відносин, зумовленого боротьбою держав за свої економічні та інші інтереси. Безумовно, моральність є складовою міжнародного правотворчого процесу, який здійснюється або у договірній, або у звичаєвій формі, тобто вона надається принципам і нормам міжнародного права за згодою держав (для звичаєвих норм *opinio juris*). У такому випадку моральність виступає як визнана державами реальність, а не міфічна думка міжнародного співтовариства або міжнародного правосуддя про її юридичну обов'язковість.

Поряд з цим є чимало норм міжнародного права, цілі яких не потребують моральності і для яких достатньо лише елементів юридичного характеру. Тим більше, що мораль широко використовується державами як ідейний інструмент виправдання їх власних уявлень про добро і зло, належне, справедливість тощо, що насправді є вираженням їх цивілізаційних, релігійних, етнічних, класових та інших ознак. Тому надання моральності будь-яким нормам міжнародного права, незалежно від форми джерела, не може бути законним без досягнення згоди держав, у якій виражається саме їх загальна моральна вимога. «Було б вкрай однобічно розглядати право як мінімум моральних приписів»⁴⁹.

Практика звертається також до концепції природного права як джерела виникнення ряду принципів і норм міжнародного права, які мають важливе значення для міжнародного співтовариства. Так, з природним правом пов'язують «невід'ємні права» держав у численних деклараціях, що стосуються прав і обов'язків держав, у їх проектах і документах, що привінуються до них, наприклад резолюція 3-го (Римського) конгресу миру 1891 р., Декларація

прав і обов'язків держав 1916 р. Американського інституту міжнародного права, Проект декларації прав і обов'язків держав 1949 р. Комісії міжнародного права ООН⁵⁰, Берлінський генеральний акт 1885 р., укладений між європейськими державами та США, який надав їм «право» окупувати прибережні території Африки шляхом встановлення там ефективної влади на тій підставі, що ці території, населені місцевими африканцями (туземцями), є територіями terra nullius⁵¹.

З концепцією природного права пов'язують походження загальних принципів права як визнаних цивілізованими націями (п. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН), а також з доктриною Ф. Суареса *bonnum commune humanitatis* (загальна користь людства), згідно з якою позитивне міжнародне право створюється консенсусом «головним чином для загальної користі всіх» (*pro bono communi omnium*)⁵². Відповідно всі держави як члени універсального співтовариства зобов'язуються зберігати мир і безпеку та діяти завжди згідно з принципом, що загальна користь людства є вищою щодо їхнього індивідуального інтересу.

За висновком А. Фердросса та Г. Койєка, у сучасному міжнародному праві цей принцип встановлений у Декларації з проблем навколишнього середовища 1972 р.⁵³, прийнятій на Стокгольмській конференції ООН з проблем навколишнього середовища і схваленій цього ж року Генеральною Асамблеєю ООН. У ній зазначено: «Збереження і поліпшення якості навколишнього середовища є важливою проблемою, яка впливає на добробут народів і економічний розвиток усіх країн світу; це є виявом волі народів усього світу і обов'язком урядів усіх країн»⁵⁴. Звідси цей захист проголошується «невідкладною вимогою народів усього світу та обов'язком усіх урядів»⁵⁵.

На цьому ж принципі засновується й ст. 136 Конвенції ООН з морського права 1982 р., в якій глибоководне дно та його надра за межами дії національної юрисдикції визнаються загальною спадщиною людства⁵⁶. Цей підхід включає новий міжнародний економічний порядок, представлений у Хартії економічних прав і обов'язків держав, прийнятій 1974 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Її мета – досягнення добробуту всіх народів і держав, що в підсумку залежить від загального благополуччя людства⁵⁷. З позиції природно-правового підходу тлумачиться й такий принцип, як невід'ємне право на індивідуальну і колективну самооборону, встановлений у ст. 51 Статуту ООН⁵⁸.

Представлений як необхідний з позиції природного права правотворчий процес насправді є не більш як звичайний соціологічний процес виникнення в позитивному міжнародному праві відповідних його принципів. А на прикладі Берлінського генерального акта 1885 р. він демонструє можливість нав'язування людству панівними в міжнародних відносинах державами власної міжнародно-правової позиції, яка не збігається із загальною мораллю людства, якщо така сформувалася, або суперечить їй, демонструючи цинізм юридичного позитивізму.

Отже, на практиці визначення зазначених та інших принципів міжнародного права з точки зору природного права є лише ідеологічною формою досягнення державами власних цілей, які можуть збігатися чи не збігатися із загальною мораллю. Виявлення свідомості народів або людства не може бути досягнуто інакше, ніж за їх згодою у формі визнаної норми позитивного міжнародного права. Якщо розглядати концепцію природного права у світлі необхідності виявлення загальних інтересів народів, міжнародного співтовариства, людства як основи підтримання міжнародного миру і безпеки у всьому світі, що було характерним для неї в період виникнення міжнародного права, то цілком виправдано видається думка А. Фердросса та Г. Койска, що «пошук цих принципів і норм та застосування їх *de lege ferenda* в постійному перегляді та реформі позитивного права вважається безперечним»⁵⁹.

Концепція природного права значно вплинула на становлення прав людини під час Французької революції 1789–1794 рр. та Американської революції XVIII ст., у результаті яких було прийнято відповідно Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. та Декларацію незалежності 1776 р. У них проголошувалися права і свободи людини як природні й невідчужувані права. Ці права були політичними ідеалами рушійних сил цих революцій на чолі з буржуазією, слугуючи виправданням застосування насилля в ім'я повалення деспотизму. Водночас зазначені права і свободи віддзеркалювали філософські та правові ідеї цієї соціальної сили, яка прийшла до влади, щодо людського щастя в новому буржуазному суспільстві, яке щойно постало. У такому ж дусі ідеї природного права сприяли встановленню в Статуті ООН принципу поваги та дотримання прав людини і основних свобод (преамбула, п. 3 ст. 1 та ст. 55) як одного з основоположних принципів сучасного міжнародного права.

Надалі розвиток цього принципу також відбувався під знаком доктрини природного права, характеризуючи з цієї позиції Загальну декларацію прав людини 1948 р., що виходить з постулату: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та мають діяти стосовно один одного в дусі братерства» (ст. 1). З природно-правової позиції визначаються в цілому права людини в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. та інших міжнародно-правових актах універсального і регіонального характеру, в т. ч. в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Як же ідеали прав людини, визначені з позиції природного права, співвідносяться з їх реальним значенням у міжнародному праві? Воля держави в сучасному міжнародному правотворчому процесі є послідовною дією певних історичних факторів, зумовлюючи наявність необхідних умов для виникнення норм міжнародного права. Тому згода держави в цьому процесі визначається об'єктивними чинниками, завершуючись юридичним визнанням її згідно з установленими в міжнародному праві та внутрішньому праві держав

правилами. Відповідно в реальному житті права людини як на міжнародному, так і на внутрішньому рівні забезпечуються позитивним правом, яке залишається головною гарантією дотримання державами своїх зобов'язань за міжнародним правом.

Поряд з цим усе ще існують доктринальні погляди на природне право як окреме джерело права, що характеризує сутність категорії прав людини. Зокрема, К. Танака вважає юридичною основою прав людини та основоположних свобод «природне право, а не національні закони та конституції або міжнародні угоди, які лише віддзеркалюють і визнають існування та дійсність цих прав і свобод»⁶⁰. Відповідно природне право для Танаки виступає як вкрай уможлидне, абстраговане та ідеалізоване уявлення про соціальну парадигму сучасної категорії прав людини. На його думку, «права людини походять від концепції «особи»⁶¹. Як «особа людина, на відміну від інших творінь, наділяється свободою волі. За своїм власним рішенням вона може обирати свою долю, свою кар'єру, своє щастя. Людина також має здатність моральної оцінки»⁶². Це ідеологізований ідеал західної ліберальної моделі соціального буття людей у суспільстві, в якій права людини наділяються статусом священних загальнолюдських прав. Центральним правом у цій соціальній системі є право приватної власності, яке, поряд з іншими правами людини, зокрема правом на життя, представлено як природжену й невід'ємну властивість людини.

Ідеологізований підхід до прав людини продемонстрував Міжнародний суд ООН у своєму консультативному висновку у справі Застереження до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1951 р. Суд справедливо виходить з характеристики геноциду, що мігнеться в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 96 (I) від 11.12.1946 як «злочину, що порушує норми міжнародного права та суперечить духу та цілям Організації Об'єднаних Націй, і що цивілізований світ засуджує його...»⁶³, і цей текст був включений у преамбулу цієї Конвенції. В той же час Суд заявив, що «принципи, які складають основу даної Конвенції і які визначаються цивілізованими націями як такі, що покладають зобов'язання на держави навіть без будь-якого договірної зобов'язання»⁶⁴.

В умовах заборони геноциду в міжнародному договірному праві, в якому також дано моральну оцінку цього ганебного явища, Суд не мав юрисдикційного права визначати моральний характер цієї заборони у вигляді абстрактних принципів цивілізованих націй як юридично зобов'язальних. Можна зробити припущення, що це була спроба створити в міжнародному правосудді прецедент визнання джерела міжнародного права без згоди держав. Це підтвердив і К. Танака: «Дух цієї позиції Міжнародного суду ООН може бути поширений на сферу прав людини в цілому. Місце прав людини не в будь-якому позитивному праві, не в публічній владі, а в «свідомості людства» та «моральному праві», яке є нічим іншим, як тільки природним правом. Стосовно таких питань публічна влада будь-якої держави відіграє лише декларативну роль»⁶⁵.

З подібних конструктивістських позицій щодо визначення характеру природного права в співвідношенні з позитивним правом виступає С. Максимов, аргументуючи свою позицію, що базується, на мій погляд, на досить абстрактних філософських категоріях, таких як «внутрішній символізм», «імперативно-атрибутивні психологічні переживання», «сучасна свідомість», «суперечлива єдність (дуалізм) природного і позитивного права» та ін.⁶⁶ Звичайно, ці категорії можуть виражати той або інший ступінь реальності, хоча виникає питання, якою мірою, якщо розглядати соціальне буття людини в категоріях універсальної картини світу.

Суперечливою у зв'язку з цим уявляється характеристика С. Максимовим природного права, а саме, що «правова справедливість або природне право не ставить якоїсь субстанції, абсолютної реальності права, а є скоріше реляційно-смысловим. Воно є тим смыслом, який проявляється і утримується у відносинах між різними суб'єктами і моментами правової реальності. У такому разі природне право слід розуміти як еквівалент об'єктивно-істинного права, принцип людського співіснування, без дії якого не можливий ні культурний, ні соціальний, ні технічний розвиток людини». «Однак, – висновує він, – це не вічний, застиглий зразок, а принцип, що діалектично розвивається»⁶⁷. При цьому С. Максимов посилається на А. Кауфмана, згідно з яким дійсність природного права «зобов'язана не суб'єктивній волі законодавця, а всьому правовому оформленню заданої об'єктивної істини, і це оформлення є процес його становлення»⁶⁸.

Зрозуміло, воля законодавця в правотворчому процесі переважно являє собою кінцевий, формальний акт, якому передую існування багатогранної реальності зі своїми закономірностями становлення і розвитку суспільних явищ. У цьому аспекті «завдана об'єктивна істина», яку проповідує А. Кауфман і поділяє С. Максимов, є суцільним суб'єктивізмом, характерним для юридичного, волюнтаристського позитивізму навіть у душі «чистої теорії права» Г. Кельзена з його «основною нормою», яка, як вже сказано, аргументується з позиції, якою ця норма має бути, а не з точки зору її дійсного значення. Так само і для С. Максимова правова реальність, у тому числі природного права, визначається її «реляційно-смысловим» характером.

Представлена С. Максимовим конструктивістська парадигма природного права є баченням природного права з позиції філософії екзистенціалізму, методологія якого базується на виключно суб'єктивному сприйнятті буття людини. Так, для одного з найвідоміших екзистенціалістів М. Гайдеггера, «мова є витком буття людини, а саме «тут-буття» як «смыслова відповідність та сполученість цілого і тут-буття»»⁶⁹. Філософія екзистенціалізму, що прийшла на зміну класичній філософії і набула значного поширення в сучасній філософській думці заходу, потребує спеціальних досліджень і в аспекті міжнародного права, особливо з точки зору критики односторонності її методології⁷⁰.

Отже, концепція природного права характеризується відсутністю в ній ознак джерела міжнародного права подібно до договірної або звичаєвої його форми, тобто їй не властиве значення правотворчого джерела права. Спроби надати тим чи іншим концептуальним приписам природного права значення норм міжнародного права мали успіх лише в тих випадках, коли вони трансформувалися в позитивні норми. Лише в межах цього правотворчого процесу, складовою якого є згода держав, можливе застосування міжнародного правосуддя й загальних принципів міжнародного права як окремої категорії міжнародного права.

Так само немає законних підстав для визнання в межах міжнародного правосуддя нових принципів міжнародного права, виходячи тільки з їх високого морального значення в міжнародному співтоваристві. У міжнародному праві немає законних підстав і механізмів визнання правових норм поза згодою держав як загальноновизнаною процедурою. За висновком П. Г. Виноградова, «спроби дати можливість теорії природного права безпосередньо впливати на судову практику не увінчалися успіхом, хоча з іншого боку попередній вплив цих теорій на погляди суддів та законодавців був вельми великим»⁷¹.

Такий підхід не може мати успіху і в міжнародних судах, оскільки порушується сутність юридичного спору, рішення якого має засновуватися на чинних нормах міжнародного права. Взагалі будь-яка форма права – це спір, що розв'язує конфліктну ситуацію, яка склалася між його сторонами, виключно на основі права. Це зовсім не означає позбавлення міжнародних судів правотворчого характеру. Це навіть неможливо внаслідок принципу змагальності, притаманного суду як такому, який за умови дотримання об'єктивності та належних процедур може розвивати норми міжнародного права шляхом їх тлумачення в законних межах міжнародного права.

Аналіз концепції природного права показує, що абсолютна більшість її прихильників виходить з підпорядкованості його позитивному праву, що охоплює як міжнародно-правову, так і внутрішньоправову сферу відносин. За словами поміркованого позитивіста Г. Лаутерпахта, «право природи має забезпечити, як воно це робило в минулому, велику духовну основу та велике політичне натхнення піднесенням прав людини до вищого юридичного рівня щодо волі суверенних держав»⁷². Він слушно звертає увагу на те, що «право природи існує не в значенні заміни позитивному праву; воно саме не може забезпечити вирішення проблеми прав людини»⁷³. Щоразу, коли «право природи розглядається як альтернатива існуючому праву, воно перестає, щодо балансу, бути благодійною силою і стає перешкодою на шляху прогресу»⁷⁴.

Справжній зміст концепції природного права виражає правову ідеологію західного суспільства як наймогутнішої людської цивілізації, що спрямовує розвиток міжнародного права згідно з її ідеалами. Виходячи з цієї ідеологічної ролі, концепція або доктрина природного права відіграла вирішальну роль у становленні міжнародного права, побудованого на суверенитеті націо-

нальних держав, який і нині залишається його основою. Тому аргументація глобалістів щодо необхідності докорінної зміни суверенітету держав або взагалі його ліквідації з посиланням на захист людства як морального поняття в каталозі категорій концепції природного права не може бути сприйнята як реальність, оскільки суперечить їй. А. Карті, критикуючи цю доктринальну позицію, висловлену, зокрема Т. Беті, характеризує її не тільки як безвідповідальну з точки зору верховенства міжнародного права, а й як цілком аморальну порівняно з опублікованою наприкінці XIX ст. у «Коментарях з міжнародного права» (Commentaries upon International Law) сера Р. Філлімора, написаних у середині XIX ст., де, за його словами, не дозволяв собі юридичного розмивання міжнародного права, що перетворює його на абстрактну форму права⁷⁵.

Правова ідеологія природного права може збігатися з правовою ідеологією інших світових цивілізацій у разі подібності їх у тій чи іншій частині або внаслідок об'єктивної необхідності, зумовленої розвитком міжнародних відносин. Так, сучасне міжнародне право, продовжуючи виражати свої сутто євроцентристські цінності, функціонувало і розвивалося, особливо за результатами Першої світової війни та процесу деколонізації, під впливом нових соціальних сил, демонструючи прогрес у багатьох його напрямках, включаючи створення нових сфер міжнародно-правового регулювання.

Під впливом ідеалів природного права відбулися справді революційні зміни у сфері прав людини, захист яких вийшов на міжнародний рівень, створивши нову галузь міжнародного права – міжнародне право прав людини, яке, однак, не виходить за рамки цінностей західної моделі цивілізаційного розвитку, обмеженої споживчою культурою концепції «держави благоденства». Ця концепція сформувалася після Другої світової війни, віддзеркалюючи високий рівень зростання в багатьох країнах Заходу своїх економік як складових міжнародної економіки, що розвивалася в мирних умовах як глобалізована в шир та глибину система міжнародних відносин. Перелік глибоких перетворень у міжнародному праві під впливом ідеології природного права є доволі великим. Як зазначає П. Г. Виноградов, «доктрини, засновані на природному праві, мали могутній вплив на творення міжнародного права, на демократичні реформи публічного права, що походили з ідеї суспільного договору, та на радикальну зміну особистого стану, зумовлену доктриною загального рівноправ'я перед законом. Не можна, наприклад, сумніватися, що вчення про «права людини», що б ми не думали про їх конкретне формулювання, справили потужний вплив на сучасні юридичні концепції й що самі вони, своєю чергою, були витягнуті з умоглядних доктрин теорії природного права»⁷⁶.

Доктрина природного права в умовах кризи сучасного міжнародного правопорядку

Нинішня епоха відзначається занепадом однополярного світу в особі Заходу, який намагався утвердитися в такій ролі після зникнення двополяр-

ного світу, і становленням багатопольярного світу, що докорінно змінює взаємовідносини держав у міжнародному співтоваристві. У зв'язку з цим останнім часом спостерігається тенденція до зміцнення суверенітету держав у їх відносинах, що впливає на проведення ними більш незалежної зовнішньої політики, спрямованої на обстоювання своїх національних інтересів. Така тенденція характерна передусім для країн, що визволилися від колоніалізму, демонструючи безпрецедентний розвиток їх економік, що веде до докорінної зміни співвідношення сил у світі. Під впливом Китаю, який є флагманом цього розвитку, в Південно-Східній Азії створюється новий економічний центр, який швидко стає найпотужнішим у світі, перетворюючи його на політичний осередок, який об'єктивно може стати альтернативою ООН.

Підтвердженням цього є те, що країни Заходу разом з іншими країнами зіткнулися з кризою неоліберальної моделі економічного розвитку, що значно поглибило суперечності у світі, надавши їм непримиренності у суперництві. Це руйнує існуючий правопорядок, ставлячи міжнародне співтовариство на межу вселенської катастрофи третьої світової війни. В цьому аспекті широмасштабна російсько-українська війна, що розпочалася 24 лютого 2022 р. нападом збройних сил РФ на територію України, є результатом такого роду непримиренних суперечностей, що характеризують нині відносини між РФ та країнами колективного Заходу. Не можна виключати й того, що саме ця війна може стати спусковим механізмом для розв'язання такого роду війни, яка неминуче набуде характеру ядерної війни з катастрофічними наслідками для всього людства. У Першій світовій війні така роль була відведена Сербії в її протистоянні з Австро-Угорською імперією як союзниці Німеччини в цій війні. За висновком Г. Кіссінджера, «найважливішою проблемою наших днів є криза концепції світового порядку»⁷⁷, що і є проявом зазначених суперечностей, які існують між головними міжнародними акторами, і неможливості в силу цієї реальності дотримуватися загальних правил, передбачених цим порядком. Для нинішнього стану міжнародних відносин характерним є також практика укладання двосторонніх договорів між державами, яка нагадує часи краху Ліги Націй напередодні Другої світової війни.

Відбувається швидкий розпад існуючого міжнародного правопорядку, побудованого на балансі світових сил, встановленого за результатами Другої світової війни і який з тією або іншою ефективністю функціонував навіть в умовах «холодної війни» як вираження біполярного світу. Характерною рисою цього процесу є найглибша за всю післявоєнну історію міжнародних відносин криза міжнародного права, що проявляється в різноманітних аспектах, включаючи заборону застосування сили. Міжнародний правопорядок заміщується регіоналізмом, не зв'язаним із зобов'язаннями держав згідно зі Статутом ООН. Таким чином, світ розпадається на окремі економіко-полі-

тичні анклави, засновані на договірних відносинах країн, які так або інакше співпрацюють між собою в їх рамках.

У цих умовах, коли такі категорії, як глобалізація та універсалізація міжнародних відносин не є вже затребуваними, ідеологія природного права, побудована на всезагальності, також не може бути на часі. Більше того, її попередні досягнення, зокрема з прав людини, можуть стати об'єктом знецінення, що й порівняно давно вже відбувається.

Висновок. Концепція природного права є передусім політико-правовою ідеологією західної цивілізації, яка в сучасному вираженні прагне втілити в правову форму свої ідеали, що є тотожними цілям, поставленим перед нею ходом історичного розвитку ХХ – початку ХХІ ст. Що стосується значення цієї концепції як головного чинника прогресу, то слідом за Л. Морганом, який висунув її, досліджуючи матриархат, можна з високим рівнем достовірності, яка становить основу природного права, стверджувати, що ця концепція може сприяти розвитку більш високого рівня цивілізації, де соціальне життя народів та їх відносини між собою будуватимуться переважно не на формальних засадах юридичної рівності, які часто порушуються, спричиняючи конфлікти, в т. ч. світового рівня, а на соціальних принципах справедливості для всіх людей.

1. Денисов В. Н. Гроцій. *Енциклопедія міжнародного права: в 3-х томах* / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. Київ, 2014. Т.1: А-Д. С. 656–663.
2. Starke J. G. *An Introduction to international law*. Fifth edition. London, 1963. P. 21.
3. Carty A. *Philosophy of International Law*. Edinburgh, 2007. P. 1. 4. Цит. за: Pavitran A. K. *Substance of Public International Law*. Western and Eastern. Bombay, India, 1965. p.g.
5. Ibid. 6. Фромм Э. *Забытый язык*. Москва, 2010. С. 200–201. 7. Ibid. С. 218–219.
8. Ibid. С. 219–220. 9. Degan V. D. *Sources of International Law*. The Hague, Boston, London, 1977. P. 19–20. 10. Ibid. P. 20. 11. Friedmann W. *Legal Theory*. London, 1967. Fifth edition. P. 95. 12. Рассел Б. *История западной философии*. Москва, 2010. С. 283.
13. Friedmann W. *Legal Theory*. London, 1967. Fifth edition. P. 108–109. 14. Ibid. P. 109.
15. Ibid. 16. Виноградов П. Г. *Очерки по теории права*. С.-Петербург, 1915. С. 147.
17. Nussbaum A. *A Concise History of the Law of Nations*. New York, 1917. P. 52.
18. Vinogradoff Paul. *Historical Types of International Law*. Bibliotheca Visseriana, 1923. P. 57. 19. Денисов В. Н. Гроцій. *Енциклопедія міжнародного права: в 3-х томах*. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. Київ, 2014. Т. 1: А-Д. С. 662; Friedmann W. *Legal Theory*. London, 1967. Fifth edition. P. 114–115; Fenwick Ch. G. *International law*. New York, 1965. P. 59–61; Degan V. D. *Sources of International Law*. The Hague, Boston, London, 1977. P. 28; Schuschnigg Kurt. *International Law: An Introduction to the Law of Peace*. Milwaukee, 1959. P. 28; Starke J. G. *An Introduction to international law*. London, 1963. Fifth edition. P. 20. 20. Цит. за: Degan V. D. *Sources of International Law*. The Hague, Boston, London, 1977. P. 26. 21. Ibid. P. 26. 22. Ibid. 23. Krabbe, H. *L'idée moderne de l'État*. *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*. Vol. 13 (1926-III). P. 513. (цит. за: Fenwick Ch. G. *International law*. New York, 1965. Fourth ed. P. 73–74). 24. *Les Fur*. *Revue de droit international et de législation compare*, 1925. P. 67–68 (Цит. за: Fenwick Ch. G. *International law*. New York, 1965. Fourth ed.

- Р. 73–74). **25.** Цит. за: Lauterpacht H. *International Law* / Ed. E. Lauterpacht. V. I. Cambridge, 1970, V. II. Cambridge, 1975, V. III. Cambridge, 1977. P. 54–55. **26.** Hoof van G. J. H. *Rethinking the Sources of International Law*. Antwerp, Boston, Frankfurt, London, 1983. P. 38. **27.** Фердросс А. *Международное право*. Москва, 1959. С. 33–34, 36–40, 74, 160–162. **28.** Kunz J. *The Changing Law of Nations*. Ohio, 1968. P. 47–48, 54. **29.** Fenwick Ch. G. *International law*. New York, 1965. Fourth ed. P. 54–56; Shaw N. Malcolm. *International Law*. Cambridge, 2021. Ninth Ed. P. 18. **30.** Alvarez A. *La droit international nouveau*. Paris, 1963; Kunz J. *The Changing Law of Nations*. Ohio, 1968; Дискусійні питання щодо концепції «нового міжнародного права» або «нового міжнародного правопорядку» та участі в ній А. Альвареса див.: Kunz J. *The Changing Law of Nations*. Ohio, 1968. P. 152, 162–163, 165 та Jenks C.W. *A World of Law?* London, 1959. P. 243. **31.** Нгуен Куок Динь, Дайе А., Пелле А. *Международное публичное право* / под ред. В. И. Евинтова. Киев, 2000. С. 28–29. **32.** Ibid. P. 39. **33.** Детальніше про світовий уряд див.: Денисов В. Н. Доктрина суверенної рівності держав як основоположний принцип міжнародного права та реалії України. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 19 серпня 2021р. С. 85–95. **34.** Kunz J. *The Changing Law of Nations*. Ohio, 1968. P. 152–153. **35.** Ibid. P. 153. **36.** Ibid. P. 154–155. **37.** Ibid. P. 155. **38.** Lauterpacht H. *Brierly's Contribution to International Law*. *International Law* / Ed. E. Lauterpacht. Cambridge, 1975. V.II. P.1. P. 433. **39.** Ibid. P. 434. **40.** Ibid. **41.** Lepard B. D. *Customary international law: a new theory with practical applications*. Cambridge, 2010. P. 19. **42.** Ibid. **43.** Цит. за: Ibid. P. 19. **44.** Ibid. P. 19–20. **45.** Ibid. **46.** Ibid. **47.** Goldsmith, J. L. & Posner, E. A. *The limits of international law*. Oxford, 2015. P. 185 and ff. **48.** Виноградов П. Г. *Очерки по теории права*. С.-Петербург, 1915. С. 15. **49.** Friedmann W. *Legal Theory*. London, 1967. Fifth edition. P. 9–10. **50.** Виноградов П. Г. *Очерки по теории права*. С.-Петербург, 1915. С. 16. **51.** Koretsky V. M. *A History of the Declarations on the Fundamental Rights and Duties of States*. *Корецький В. М. Избранные труды*. Киев, 2015. Кн. 3. С. 346–380. **52.** Verdross A., Koeck H. F. *Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority*. *The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory* / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 21–22. **53.** Ibid. P. 21–22. **54.** Ibid. P. 22. **55.** Stockholm Declaration on the Human Environment, in Report of the United Nations Conference on the Human Environment, UN Doc.A/CONF.48/14, at 2 and Corr.1, 1972. **56.** Ibid. **57.** UN General Assembly, Convention on the Law of the Sea, 10 December 1982. **58.** UN General Assembly, Charter of Economic Rights and Duties of States, 6 November 1974, A/RES/3281. **59.** United Nations, Charter of the United Nations, 24 October 1945. **60.** Verdross A., Koeck H. F. *Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority*. *The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory* / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 42. **61.** Tanaka K. Some Observations on Peace, Law and Human Rights. *Transnational Law in a Changing Society. Essays in Honor of Philip C. Jessup* / Eds W. Friedmann, L. Henkin, O. Lissitzyn. New York, London, 1972. P. 250. **62.** Ibid. **63.** Ibid. **64.** UN General Assembly, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. **65.** ICJ Reports 23 [1951]. **66.** Tanaka K. Some Observations on Peace, Law and Human Rights. *Transnational Law in a Changing Society. Essays in Honor of Philip C. Jessup* / Eds W. Friedmann, L. Henkin, O. Lissitzyn. New York, London, 1972. P. 254. **67.** Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності. *Вісник Академії правових наук України*. № 1 (28). Харків, 2002. С. 83–84. **68.** Ibid. P. 89. **69.** Ibid. **70.** Михайлов А. В. Вместо введения. *Хайдеггер М. Работы и размышления*

разных лет. Гнозис, 1993. С. XXII. **71.** Виноградов П. Г. Очерки по теории права. С.-Петербург, 1915. С. 148. **72.** Цит. за: Svarlein Oscar. An Introduction to the Law of Nations. New York, Toronto, London, 1955. P. 437. **73.** Ibid. P. 438. **74.** Ibid. **75.** Carty A. Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007. P. 10. **76.** Виноградов П. Г. Очерки по теории права. С.-Петербург, 1915. С. 148. **77.** Киссинджер Генри. Мировой порядок. Москва: AST Publishers, 2018. С. 486.

References

1. Denysov V. N. Hrotsii. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava v 3-kh tomakh* / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in. Kyiv, 2014. T. 1: A-D. P. 656–663.

2. Starke J. G. *An Introduction to international law.* Fifth edition. London, 1963. P. 21.

3. Carty A. Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007. P. 1. **4.** Tsyt. za Pavitran A. K. Substance of Public International Law. Western and Eastern. Bombay, India, 1965. p.g.

5. Ibid. **6.** Fromm. Zabytyi yazyk. Moskva, 2010. P. 200–201. **7.** Ibid, p. 218–219. **8.** Ibid, p. 219–220. **9.** Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 19–20. **10.** Ibid, p. 20. **11.** Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. p. 95. **12.** Rassel B. Ystoryia zapadnoi fylosofyy. Moskva, 2010. P. 283. **13.** Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 108–109. **14.** Ibid, p. 109. **15.** Ibid. **16.** Vynohradov P. H. Ocherky po teoryy prava. SPb., 1915. p. 147. **17.** Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. New York, 1917. P. 52. **18.** Vinogradoff Paul. Historical Types of International Law. Bibliotheca Visseriana, 1923. P. 57. **19.** Denysov V. N. Hrotsii. *Entsyklopediia mizhnarodnoho prava v 3-kh tomakh* / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in. Kyiv, 2014. T. 1: A-D. P. 662; Friedmann W. Legal Theory. London, 1967. Fifth edition. P. 114–115; Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. P. 59–61; Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 28; Schuschnigg Kurt. International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959. P. 28; Starke J. G. An Introduction to international law. London, 1963. Fifth edition. P. 20. **20.** Tsyt. za: Degan V. D. Sources of International Law. The Hague, Boston, London, 1977. P. 26. **21.** Ibid, p. 26. **22.** Ibid. **23.** Krabbe, H. Lidée moderne de l'État. Collected Courses of the Hague Academy of International Law. Vol. 13 (1926-III). P. 513. (tsyt. za: Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed. P. 73–74). **24.** Les Fur. Revue de droit international et de législation compare, 1925. P. 67–68 (Tsyt. za: Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed. P. 73–74). **25.** Tsyt. za: Lauterpacht H. International Law / Ed. E. Lauterpacht. V. I. Cambridge, 1970, V. II. Cambridge, 1975, V. III. Cambridge, 1977. P. 54–55. **26.** Hoof van G. J. H. Rethinking the Sources of International Law. Antwerp, Boston, Frankfurt, London, 1983. p. 38. **27.** Ferdross A. Mezhdunarodnoe pravo. Moskva, 1959. P. 33–34, 36–40, 74, 160–162. **28.** Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968. P. 47–48, 54. **29.** Fenwick Ch. G. International law. New York, 1965. Fourth ed. P. 54–56; Shaw N. Malcolm. International Law. Cambridge, 2021. Ninth Ed. P.18. **30.** Alvarez A. La droit international nouveau. Paris, 1963; Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968; For more about «new international law» or «new international order» see A. Alvaresa div.: Kunz J. The Changing Law of Nations. Ohio, 1968. P. 152, 162–163, 165 ta Jenks C.W. A World of Law? London, 1959. P. 243. **31.** Nhuen Kuok Dyn, Daie A., Pelle A. Mezhdunarodnoe publychnoe pravo / Pod red. V. Y. Evyntova. Kyiv, 2000. P. 28–29. **32.** Ibid, p. 39. **33.** Detalnishe pro svitovyi uriad div. V. N. Denysov. Doktryna suverennoi rivnosti derzhav yak osnovopolozhnyi pryntsyyp mizhnarodnoho prava ta realii Ukrainy. *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi*

konferentsii. Kyiv, 19/08/2021. P. 85–95. **34.** Kunz J. *The Changing Law of Nations*. Ohio, 1968. P. 152–153. **35.** *Ibid.*, p. 153. **36.** *Ibid.*, p. 154–155. **37.** *Ibid.*, p. 155. **38.** Lauterpacht H. *Brierly's Contribution to International Law*. *International Law / Ed. E. Lauterpacht*. Cambridge, 1975. V. II. P. 1. P. 433. **39.** *Ibid.*, p. 434. **40.** *Ibid.* **41.** Lepard B. D. *Customary international law: a new theory with practical applications*. Cambridge, 2010. P. 19. **42.** *Ibid.* **43.** Tsyt. za: *Ibid.*, p. 19. **44.** *Ibid.*, p. 19–20. **45.** *Ibid.* **46.** *Ibid.* **47.** Goldsmith, J. L. & Posner, E. A. *The limits of international law*. Oxford, 2015. P. 185 and ff. **48.** Vinogradov P. H. *Ocherky po teorii prava*. SPb., 1915. P. 15. **49.** Friedmann W. *Legal Theory*. London, 1967. Fifth edition. P. 9–10. **50.** Vinogradov P. H. *Ocherky po teorii prava*. SPb., 1915. P. 16. **51.** Koretsky V. M. *A History of the Declarations on the Fundamental Rights and Duties of States*. Koretsky V. M. *Izbrannye trudy*. Kyiv, 2015. Kn. 3. P. 346–380. **52.** Verdross A., Koeck H. F. *Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston*. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 21–22. **53.** *Ibid.* P. 21–22. **54.** *Ibid.* P. 22. **55.** Verdross A., Koeck H. F. *Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston*. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 21–22. **56.** *Ibid.*, p. 21–22. **57.** *Ibid.*, p. 22. **58.** Stockholm Declaration on the Human Environment, in Report of the United Nations Conference on the Human Environment, UN Doc.A/CONF.48/14, at 2 and Corr.1, 1972. **59.** *Ibid.* **60.** UN General Assembly, Convention on the Law of the Sea, 10 December 1982. **61.** UN General Assembly, Charter of Economic Rights and Duties of States, 6 November 1974, A/RES/3281. **62.** United Nations, Charter of the United Nations, 24 October 1945. **63.** Verdross A., Koeck H. F. *Natural Law: The Tradition of Universal Reason and Authority. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy Doctrine and Theory / Eds R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston*. The Hague, Boston, Lancaster, 1968. P. 42. **64.** Tanaka K. *Some Observations on Peace, Law and Human Rights. Transnational Law in a Changing Society. Essays in Honor of Philip C. Jessup / Eds W. Friedmann, L. Henkin, O. Lissitzyn*. New York, London, 1972. P. 250. **65.** *Ibid.* **66.** *Ibid.* UN General Assembly, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. **67.** ICJ Reports 23 [1951]. **68.** Tanaka K. *Some Observations on Peace, Law and Human Rights. Transnational Law in a Changing Society. Essays in Honor of Philip C. Jessup / Eds W. Friedmann, L. Henkin, O. Lissitzyn*. New York, London, 1972. P. 254. **69.** *Ibid.* **70.** Mykhailov A. V. *Vmesto vvedeniya*. Khaidehher M. *Raboty i razmyshleniya raznykh let*. Hnozis, 1993. P. XXII. **71.** Vinogradov P. G. *Ocherki po teorii prava*. SPb., 1915. P. 148. **72.** Tsyt. za: Svarlein Oscar. *An Introduction to the Law of Nations*. New York, Toronto, London, 1955. P. 437. **73.** *Ibid.*, p. 438. **74.** *Ibid.* **75.** Carty A. *Philosophy of International Law*. Edinburgh, 2007. P. 10. **76.** Vinogradov P. G. *Ocherki po teorii prava*. SPb., 1915. P. 148. **77.** Kissinger Genri. *Mirovoy poryadok*. Moskva: AST Publishers, 2018. P. 486.

Denysov Volodymyr. The Significance and Role of Natural Law Doctrine in the Development of International Law

Natural law, which has played a significant role in the formation and development of international law, continues to be a subject of debate due to the specific definition of its essence as a legal ideology that transforms depending on the course of history and the tasks set in this process. This ideology is an integral part of legal thought exclusively within Western civilization, the creation of which began with the encounter of Medieval

Europe, represented by the Catholic Church, with the ancient philosophy of Ancient Greece, particularly Stoicism, which was utilized by Ancient Rome in the formation of *jus gentium* as a component of Roman law by magistrates. It was particularly during this period that the doctrine of natural law, in line with the Romans' understanding of *jus gentium* as a universal law for all of humanity, acquired a universal significance and continues to be one of the pillars of Western legal thought to this day.

The spiritual, social, and political revolution in Europe marked by the Renaissance, the Reformation, and the rise of nation-states reshaped the concept of natural law, presenting it as a product of human intellect, namely, as human reason. Consequently, a new philosophical foundation emerged to justify international law among sovereign states, solidified by the Peace of Westphalia in 1648. The new paradigm of relations between states, influenced by the doctrine of natural law, found expression in Hugo Grotius' system of international law, characterized by objective causal connections. In this system, the doctrine of natural law underwent a shift where the postulates of God, while remaining recognized as a basis for its application, lost their decisive significance that characterized the medieval period.

The subsequent stages of the development of international law, gradually assuming a contractual character, are associated with the abandonment of the ideology of natural law, which in the 19th century was entirely replaced by theories of positivism such as empiricism, pragmatism, and logical positivism. After World War II, a process of "rebirth of positive law" is observed, characterized by the emergence of human rights protection at the international level, the functioning of the international judicial system, and the necessity of interpreting customary international law and general principles of law. Discussions surrounding the principles of the Nuremberg Tribunal Statute, adopted in 1945, have become a significant factor in the reassessment of natural law ideology. Various, often contradictory, views regarding the content and form of natural law compared to the positive norms of international law continue to be expressed.

The current crisis of international order and, consequently, international law itself is leading to the emergence of separate economic and political enclaves, signifying a decline in the importance of universalism in international relations and marking the culmination of the revival period of natural law doctrine. This transition also demonstrates a shift towards a new form of regionalism independent of the UN Charter.

Key words: Roman law, *jus gentium*, nature law, international legal order, international law, international law philosophy, crisis of international relations and international law.